

การพัฒนาทางเลือกใหม่¹

ดร.กาญจนา แก้วเทพ

ซูมากเกอร์เล่าให้ฟังว่า เขาได้ยินชาย 3 คนที่เป็นศัลยแพทย์ สถาปนิก และนักเศรษฐศาสตร์
ถกเถียงกันว่า อาชีพของใครเก่าแก่ที่สุด

ศัลยแพทย์กล่าวว่า

"จากคัมภีร์ *genesis* เรารู้ว่าพระเจ้าจะสร้างอิฟขึ้นมาจากกระดูกซี่โครงซี่หนึ่ง
ของอาดัม นั่นแหละเป็นงานศัลยกรรม"

แต่สถาปนิกก็พูดต่อว่า

"นั่นแหละ แต่ก่อนที่พระองค์จะสร้างอิฟนั้นนะ พระเจ้าท่านได้สร้างสวรรค์
จักรวาลขึ้นมาจากความสับสนไร้ระเบียบแบบแผนก่อน สิ่งนี้แหละที่เป็นงาน
สถาปัตยกรรม"

แล้วนักเศรษฐศาสตร์ก็พูดออกมาอย่างหน้าตาเฉยว่า

"เอ...แล้วใครกันล่ะที่สร้างความสับสนไร้ระเบียบแบบแผน"

ที่มาของบทนี้

บทนี้เป็นการสรุปเนื้อหาจากหนังสือชื่อ *The Living Economy: A New Economics in The Making* (1986) โดยมี พอล เอ็กกินส์ (Paul Ekins) เป็นบรรณาธิการ
เนื้อหาในหนังสือเล่มนี้ประกอบด้วยบทความประมาณ 40 บทความ อันเป็นบทความที่ได้
นำเสนอในการจัดประชุม 2 ครั้งของกลุ่ม The Other Economic Summit (TOES) ในปี
ค.ศ.1984 และ 1985 ตามลำดับ

สำหรับ TOES นี้เป็นกลุ่มอิสระในระดับนานาชาติที่มารวมตัวกันเพื่อแสวงหาระบบ
เศรษฐกิจแบบใหม่อันมีลักษณะที่แตกต่างไปจากระบบเศรษฐกิจเดิมที่กำลังมีอยู่ โดยที่ได้กำหนด
เป้าหมายของระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ไว้ว่า จะต้องมุ่งที่การพัฒนาบุคคล สร้างสรรค์ความยุติธรรม
ในสังคม ตอบสนองความต้องการทุกด้านของมนุษยชาติ และมุ่งที่การใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน
ยาวนาน พร้อมทั้งคำนึงถึงการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเป็นสำคัญ กล่าวโดยสรุปคือ เป็นเศรษฐกิจที่มี
ลักษณะ "Sane, Humane and Ecological New Economics"

ตีพิมพ์ใน *ปริทัศน์* เข็มพวงศัสนานต์ กาญจนา แก้วเทพ กนกศักดิ์ แก้วเทพ *วิถีใหม่แห่งการพัฒนา: วิถีวิทยาศาสตร์
สังคมไทย* โครงการตำราลำดับที่ 43 คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2543
และตีพิมพ์ในชื่อเรื่อง "เศรษฐศาสตร์ที่เอื้อเพื่อชีวิต" *สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์* ปีที่ 38 ฉบับที่ 37-38-39 (กพ.-มี.ค.
2539)

หากกล่าวโดยทั่วไปว่า เราอาจพูดได้ว่า หนังสือเล่มนี้เป็นงานที่ต่อมาจากความคิดของ อี เอฟ ชูมาเกอร์ (E.F. Schumacher) ที่ได้นำเสนอภาพร่างของแนวคิดของเศรษฐศาสตร์อย่างใหม่ ในหนังสือหลายๆเล่มของเขา เช่น Small is Beautiful (แปลเป็นไทยว่า จิวแต่แจ๋ว) Good Work (แปลเป็นไทยว่า งานกับคุณค่าของชีวิต) เป็นต้น

แนวคิดที่สำคัญด้านเศรษฐศาสตร์ของชูมาเกอร์คือ **"เศรษฐกิจต้องเป็นเรื่องที่ว่าด้วยชีวิตของประชาชน"** (Economics as if people matter) จากคำนิยามดังกล่าวของเศรษฐศาสตร์ The Living Economy ได้นำมาดำเนินการในรายละเอียดโดยเจาะลึกเข้าไปในเนื้อหาของเศรษฐศาสตร์ให้มากยิ่งขึ้น โดยได้นำเสนอทั้งด้านแนวคิด และตัวอย่างรูปธรรมจากหลายประเทศหลายทวีป ได้ชี้ให้เห็นความโยงใยระหว่างเรื่องของเศรษฐศาสตร์ที่ครอบคลุมตั้งแต่เรื่องการผลิต การค้าระหว่างประเทศ (โดยเฉพาะอาวุธ) สิ่งแวดล้อมไปจนถึงเรื่องสุขภาพของมนุษย์ (เช่น บทความเรื่อง Health is Wealth ที่อาจเทียบเคียงได้กับแนวคิดของไทยว่า **"อโรคยา ปรมาลาภา"**)

จากบทความประมาณ 40 เรื่องนี้ บรรณาธิการได้แยกแยะหมวดหมู่ออกเป็น 3 ตอน

ภาคแรก ได้กล่าวถึงความจำเป็นที่จะต้องแสวงหาระบบเศรษฐกิจจิตสำนึกแนวใหม่ (New Economics) เนื่องจากปัญหาเศรษฐกิจในปัจจุบันมีความรุนแรงจนเกินความสามารถที่แนวคิดและแนวนโยบายของระบบเศรษฐกิจที่มีอยู่จะสามารถแก้ไขได้ ไม่ว่าจะปัญหาเรื่องความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ปัญหาการว่างงาน ปัญหาเรื่อง (ความรู้) ระบบเศรษฐกิจระหว่างประเทศ หรือข้อข้องใจเรื่องตัวชี้วัด (Indicators) ทางเศรษฐศาสตร์ที่มีอยู่

ในภาคที่สอง จะเป็นข้อเสนอแนะเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจอย่างใหม่ที่มีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน เช่น เศรษฐศาสตร์ที่ถือมนุษย์เป็นสำคัญ (Human Scale Economics) การสร้างสรรค์ระบบเศรษฐกิจอย่างใหม่ เราจำเป็นต้องทบทวนไตร่ตรองและขยายกรอบแนวคิดบางประการที่เป็นสาเหตุหลักของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ เช่น แนวคิดเรื่องความต้องการของมนุษย์ ทัศนะที่เรามิต่อ "งาน" รวมทั้งการทบทวนบรรดาตัวชี้วัดความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจก็จำเป็นต้องประเมินกันใหม่

สำหรับในภาคสุดท้ายคือ **ภาคที่สาม** เป็นกรณีตัวอย่างรูปธรรมที่แสดงให้เห็นว่า เรื่องเศรษฐศาสตร์อย่างใหม่นั้น มิใช่เป็นเรื่องที่อยู่ในระดับ **"คิดได้"** เท่านั้น แต่ยังเป็นเรื่องที่ **"ทำได้"** อีกด้วย เช่น เรื่องการตั้งสหกรณ์ที่ดิน รูปแบบการทำงานที่ยืดหยุ่นได้แบบผู้หญิง ขบวนการเข็มขัดสีเขียวเพื่อการอนุรักษ์ธรรมชาติ (Green Belt Movement) แต่เพื่อมิให้บทนี้ยืดเยื้อจนเกินไป จะขอแนะนำเนื้อหาของภาคแรกเท่านั้น

ตอนที่ 1 : ระบบเศรษฐกิจที่กำลังมีอยู่เป็นอะไรไป

ในบทนำของภาคแรกนี้ ได้พรรณนาสถานการณ์ปัจจุบันของระบบเศรษฐกิจที่กำลังมาถึง

ทางตัน นับตั้งแต่ทางโลกเราได้ผ่านสงครามโลกมาแล้ว 2 ครั้ง ปรากฏว่าบรรดาอาการเจ็บไข้ได้ป่วยของระบบเศรษฐกิจโลกดูเหมือนจะหมดหนทางเยียวยารักษา ปัญหาของการว่างงานกลายเป็นโรคเรื้อรัง ปัญหาเรื่องนี้สิ้นของบางประเทศมีอาการในขั้นโคม่า เครื่องมือและแบบจำลองต่างๆ ของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ปรากฏว่าใช้การไม่ได้ ทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจในอนาคตดูสับสน และดูเหมือนว่าสาธารณชนเองก็ไม่มั่นใจเลยว่า ข้อเสนอต่างๆ ทางเศรษฐกิจจะสามารถรักษาเยียวยาอาการเจ็บไข้ทางเศรษฐกิจให้หายขาดได้

หากเราทำการวิเคราะห์หลังไปถึงสมมติฐานของทางตันทางด้านเศรษฐศาสตร์ดังกล่าว เราจะพบเบาะแสพื้นฐานว่า **อาการตีบตันของเศรษฐศาสตร์ปัจจุบันนั้น เกิดเนื่องมาจากตัวทฤษฎีและแนวคิดของระบบเศรษฐศาสตร์ที่เกิดขึ้นมาเมื่อหลายร้อยปีแล้ว** ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเทคโนโลยี จึงทำให้ทฤษฎีเหล่านั้นหมดสมัยไปแล้วอย่างคาดหวังอะไรไม่ได้อีก² (ดังตัวอย่างที่เห็นชัดที่สุดคือ แนวคิดเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรซึ่งกลายมาเป็นปัญหาสำคัญในทศวรรษนี้ และในอนาคต)

ก่อนที่เราจะวิพากษ์วิจารณ์สภาพการณ์เศรษฐกิจในปัจจุบันนั้น มีประเด็นหลักที่เราจำเป็นต้องทบทวนเพื่อเป็นแนวทางสำหรับการทำความเข้าใจในตอนต่อไปคือ

(1) **คำนิยามของเศรษฐศาสตร์** เศรษฐศาสตร์เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการผลิต และการกระจายความมั่งคั่งในสังคม โดยเฉพาะเรื่องการกระจายความมั่งคั่งนั้นเป็นเรื่องที่ต้องเกี่ยวข้องกับอำนาจทางการเมืองเป็นสำคัญ ดังนั้นเศรษฐศาสตร์จึงมิใช่เป็นเรื่องทางเทคนิคเท่านั้น หากแต่ต้องเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอำนาจทางการเมืองโดยตรง ในแง่นี้ **"เศรษฐศาสตร์แบบนีโอคลาสสิก"** ซึ่งอาศัยหลักการของจอห์น สจ๊วต มิลล์ ที่ว่า **"เศรษฐศาสตร์มีอยู่เพียงปริมาณพลเดียว นั่นคือการผลิตและการขาดแคลนทรัพยากร การกระจายรายได้มิใช่เรื่องของเศรษฐกิจ แต่เป็นกระบวนการทางการเมือง"** ทศนะดังกล่าวเป็นการเปิดโอกาสให้ **เศรษฐศาสตร์จำกัดตัวเองอยู่ที่ "กระบวนการซึ่งมีเศรษฐกิจเป็นแกนกลาง"** และตัดตัวแปรด้านสังคม การเมือง วัฒนธรรม ความเชื่อและสิ่งแวดล้อมออกไป จะเป็นเพราะหลักการดังกล่าวหรือไม่ ทำให้ข้อเสนอแนะของเศรษฐศาสตร์แบบนีโอคลาสสิกไม่สอดคล้องกับการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจที่เป็นจริง

(2) **วัตถุประสงค์ที่แท้จริงของเศรษฐกิจ** คือ ทรัพยากร ซึ่งมีอยู่ 3 อย่างคือ ที่ดิน แรงงาน และทุน (capital) ส่วนเรื่องเงินนั้นมิใช่เรื่องพื้นฐานในทางเศรษฐศาสตร์ และเงินที่จะให้ประโยชน์ต่อเศรษฐกิจก็ต่อเมื่อเงินนั้นสามารถสะท้อนคุณค่าที่แท้จริงในส่วนของเศรษฐกิจเกี่ยวข้องอยู่เท่านั้น เพราะฉะนั้น เศรษฐศาสตร์ควรจะพุ่งความสนใจไปที่ตัววัตถุประสงค์หรือตัวกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยตรงมากกว่าจะติดชะงักอยู่ที่เรื่องเงิน

(3) เนื่องจากเป้าหมายทางเศรษฐศาสตร์นั้น มุ่งที่การแสวงหาวิธีเพิ่มพูนสวัสดิการให้แก่ มนุษย์ แต่ก่อนที่จะแสวงหาสวัสดิการให้แก่มนุษย์นั้น เศรษฐศาสตร์ก็จำเป็นต้องรู้จัก **"มนุษย์"** ให้ รอบด้านเสียก่อน อย่างน้อยเศรษฐศาสตร์ก็ต้องเข้าใจว่า **"มนุษย์เราไม่ใช่สัตว์ที่จะเกิดมาเพื่อจะ ทำงาน (ผลิต) และก็บริโภคเท่านั้น"** สวัสดิการที่จะจัดให้แก่มนุษย์ต้องเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ สุขภาพ ความต้องการของมนุษย์เป็นเรื่องของอารมณ์ ความรู้สึก จิตใจ จิตวิญญาณ และต้องโยง ไปถึงเรื่องภาวะแวดล้อมทั้งด้านกายภาพ สังคม และสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติอีกด้วย

ลักษณะที่สำคัญ (และเป็นต้นตออันหนึ่งของการสร้างปัญหาเศรษฐกิจ) ของเศรษฐศาสตร์ แบบปัจจุบัน ก็คือ ลักษณะการเน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ พร้อมไปกับการสร้างภาวะการ ว่างงานใหม่ทั่วทุกหนทุกแห่ง สำหรับในวงการเศรษฐกิจระดับโลก ปัญหาเรื่องนี้สินระหว่าง ประเทศ ยังเป็นเรื่องที่ไม่มีทางออก ดังนั้นในที่นี้ เราจะกล่าวถึงประเด็นต่างๆเหล่านี้พอสังเขป

1) **คำถามเกี่ยวกับเรื่องความเจริญเติบโต** ดูเหมือนว่า เรากำลังอยู่ในยุคสมัยที่ถือ ประชญาว่า **"อะไรยิ่งใหญ่ยิ่งดี อะไรยิ่งมากขึ้นก็ยิ่งดี"** มีข้อคำถามสะกิดใจนักเศรษฐศาสตร์ว่า ประชญาที่ใช้อธิบายครอบคลุมเรื่อง **"โรคมะเร็ง"** ได้ด้วยหรือไม่ อย่างไรก็ตาม ประชญายิ่งใหญ่ยิ่งดี นี้ก็คือ หัวใจของแนวคิดเรื่อง **"ความเจริญเติบโต"** ยังมีนัยยะต่อไปอีกว่า **"ยิ่งมีความเจริญเติบโต มาก ก็ยังสามารถจัดสวัสดิการได้มาก"** (และจะยิ่งทำให้ประชาชนมีความพอใจมาก มีความสุข มาก...) แต่จากสภาพความเป็นจริงที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศไทย) มีคนจำนวนมาก ขึ้นที่เริ่มตั้งคำถามว่าเราจะพูดถึงเรื่องความเจริญเติบโตอย่างลอยๆว่า เป็นตัวเลขก็เปอร์เซ็นต์ เท่านั้นไม่ได้แล้ว เราต้องซักไซ้ว่าสิ่งนี้จะมาพร้อมกับผลข้างเคียงอะไรบ้าง (growth of what? / growth for whom? / growth with what side-effect?) เพราะบ่อยครั้งที่ผลของการเจริญเติบโตนั้น ทำให้คนบางกลุ่มต้องจ่ายแพงเกินไป (เช่น สูญเสียที่ดิน, สูญเสียพรหมจรรย์และเสรีภาพในชีวิต สูญเสียชีวิตในวัยเยาว์ เป็นต้น)

จากคำถามข้างต้นจะช่วยให้เราปฏิเสธแนวคิดที่ว่า **"เพียงแต่ความเจริญเติบโตเฉยๆก็ เป็นสิ่งที่ดีมีคุณอยู่แล้วในตัวเอง"** อันที่จริงมีคนจำนวนมากที่คิดไม่เหมือนนักเศรษฐศาสตร์ที่ มองดูเรื่องความเจริญเติบโตในแง่มุมของปริมาณการผลิตและการบริโภคสินค้าให้อยู่ในระดับสูงสุด ตัวอย่างง่ายที่สุดคือ ข้อเสนอเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธแบบพุทธทาสที่เสนอว่า³ **"จะผลิตและ บริโภคอย่างพอดี แต่ให้ได้ความพึงพอใจอย่างสูงสุด และบรรลุสภาพความเป็นอยู่อย่างดี ที่สุดได้อย่างไร"** และนี่เป็นข้อท้าทายนักเศรษฐศาสตร์ให้เหลือบแลค่านิยามเรื่องความ เจริญเติบโตในหลายแง่หลายมุมให้มากขึ้น

อีกมุมมองหนึ่งของเรื่อง **"ความเจริญเติบโต"** ก็คือ จากแต่เดิมที่นักเศรษฐศาสตร์มองดู เรื่องความเจริญเติบโตที่ขยายตัวออกไปเรื่อยๆอย่างไร้ขีดจำกัด แต่ทว่าเมื่อมีเสียงร้องเตือนออกมา

จากกลุ่ม Club of Rome เรื่อง "ขีดจำกัดของความเจริญเติบโต" (Limited to Growth) ต่อจากนั้น แนวคิดเรื่องขีดจำกัดของความเจริญเติบโตเศรษฐศาสตร์ก็ขยายตัวออกไปทุกที เริ่มต้นตั้งแต่ขีดจำกัดด้านกายภาพซึ่งดูเหมือนวิกฤติการณ์เรื่องการขึ้นราคาน้ำมันในทศวรรษที่ 1970 จะเป็นเบรกมือให้นักเศรษฐศาสตร์ต้องหาช่องทางออกจากวิกฤติการณ์นี้เป็นการใหญ่ อย่างไรก็ตาม ขีดจำกัดของการเจริญเติบโตนั้นก็ไม่ได้จำกัดอยู่แต่เรื่องกายภาพเท่านั้น หากแต่ยังมีขีดจำกัดด้านสังคมและจริยธรรมอีกด้วย ในด้านจริยธรรมนั้น เราควรจะคำนึงถึงลูกหลานในอนาคตของเราบ้าง ว่าเราจะเหลือทรัพยากรธรรมชาติอะไรไว้ให้เขาใช้บ้าง (เหมือนอย่างที่บรรพบุรุษของเราได้คิดถึงเรามาโดยตลอด) ทุกวันนี้จริยธรรมทางเศรษฐกิจที่เรามีอยู่โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องความเจริญเติบโตนั้น ล้วนแล้วแต่หล่อเลี้ยงความเห็นแก่ผลประโยชน์ส่วนตัว ความโลภและการแย่งแข่งขันเท่านั้น จอห์น สจ๊วต มิลล์ สรุปเอาไว้เป็นอย่างดีว่า **"พวกเราได้ปรารถนาเพียงแต่จะร่ำรวยเท่านั้น แต่ยังต้องร่ำรวยกว่าคนอื่นอีกด้วย"** จริยธรรมดังกล่าวได้ล้างผลาญทรัพยากรของโลกมากมายจนเกินไปแล้ว ภายใต้คำชี้นำของแนวคิดเรื่อง **"ความเจริญเติบโต"** นักเศรษฐศาสตร์จึงต้องมีความรับผิดชอบและความกล้าหาญทางจริยธรรมที่จะปรับปรุงแนวคิดนี้เสียใหม่

2) **ปัญหาเรื่อง "การว่างงาน"** ทุกวันนี้ หลักเศรษฐศาสตร์ของเรากำลังทำงานด้วยวิธีการที่ช่วยให้เกิดผลสำเร็จในด้านหนึ่ง แต่ก็ต้องสร้างปัญหาในอีกหลายๆ ด้านขึ้นมาพร้อมๆ กัน จากเป้าหมายที่ต้องการผลิตเพื่อให้ได้ผลกำไรมากขึ้น ผู้ผลิตจะทำการลดต้นทุนด้วยการใช้แรงงานให้น้อยลง ซึ่งก็ทำให้เกิดปัญหาการว่างงานอยู่เสมอ ในอีกทางหนึ่งผู้ผลิตพยายามนำเอาเครื่องจักร (ในยุค mechanisation) หรือเครื่องสมองกลและหุ่นยนต์ (ในยุค automation) มาใช้แทนแรงงานมนุษย์ ทำให้มีการใช้พลังงานมากขึ้น และส่งผลให้เกิดความตึงเครียดในระบบสิ่งแวดล้อมขึ้นมา

เมื่อพิจารณาจากหลักตรรกะข้างต้น ปัญหาการว่างงานจึงเป็นปัญหาที่ตัวระบบสร้างขึ้นมาจาก เพราะหลักตรรกะที่ต้องการลดต้นทุนและหวังผลกำไรสูงสุด ปัญหาการว่างงานจึงต้องเป็นเหรียญอีกด้านเสมอของระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน การจ้างงานอย่างเต็มที่ไม่มีวันจะเป็นไปได้ภายในระบบนี้ ผลเสียจากการว่างงานนั้นมิได้เกิดขึ้นแก่เฉพาะตัวผู้ที่ตกงานเท่านั้น แต่ยังสร้างความสูญเสียให้แก่สังคมส่วนรวมอีกด้วย เช่น การสูญเสียค่าใช้จ่ายสำหรับค่าการศึกษาและค่าฝึกอบรมให้แก่คนที่เรียนมาแล้วกลับไม่ได้ทำงาน นอกจากนั้นก็ยังมียค่าใช้จ่ายทางอ้อมที่เพิ่มมากขึ้นมาจากผลพวงของการว่างงาน เช่น ค่าใช้จ่ายในการควบคุมความสงบเรียบร้อยของสังคม (เช่น กำลังตำรวจ) ค่าใช้จ่ายในสถานกักกัน (โอกาสที่คนว่างประกอบอาชญากรรมมีสูงขึ้น) เป็นต้น ทั้งนี้ ยังไม่ต้องกล่าวถึงความรู้สึกดูถูกตนเองที่กลายเป็นคนไร้ประโยชน์ของคนตกงาน และความสูญเสียด้านทักษะความสามารถเนื่องจากขาดโอกาสฝึกฝนทำงานเป็นเวลายาวนาน

เมื่อพิจารณาในระดับการแข่งขันกันทำในระดับโลก ปัจจุบันนี้เรากำลังใช้หลักตรรกะที่ว่าให้โอกาสแก่ผู้ผลิตที่มีประสิทธิภาพในการผลิตสูงที่สุดเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ บางประเทศที่มีประสิทธิภาพในการผลิตต่ำก็ต้องประสบกับปัญหาคนว่างงานอย่างแน่นอน หนทางที่จะก้าวออกจากวัฏจักรดังกล่าวนี้ ในระดับท้องถิ่นจะต้องทำการปลดปล่อยระบบเศรษฐกิจของตัวเอง เพื่อสร้างระบบเศรษฐกิจที่เปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการผลิต และผลิตสิ่งซึ่งตอบสนองต่อความต้องการของประชาชนในประเทศ โดยไม่ต้องไปกังวลว่าผลผลิตของตนจะขายได้ในตลาดโลกหรือเปล่า แนวทางนี้ก็คือระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองนั่นเอง (Self-reliance) ซึ่งเป็นหนทางหนึ่งในการแก้ปัญหาเรื่องการว่างงาน

3) **ปัญหาเรื่อง (ความไร้) ระบบเศรษฐกิจระหว่างประเทศ** ในปัจจุบันกำลังมีวิกฤติการณ์ในเรื่องความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจและการค้าระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้ว กับประเทศด้อยพัฒนา วิกฤติการณ์นี้ได้สะท้อนให้เห็นข้อผิดพลาดหลายประการเกี่ยวกับการพัฒนาเศรษฐกิจ ซึ่งกลายเป็นสินค้าส่งออกทางความคิดที่ประเทศพัฒนาแล้วนำไปขายให้แก่ประเทศด้อยพัฒนา ตัวอย่างของข้อผิดพลาดดังกล่าวก็เช่น

- แนวคิดเรื่อง "trickle-down effect" ตลอด 3 ทศวรรษที่ผ่านมาของการพัฒนาประเทศในโลกที่สามได้พิสูจน์ด้วยข้อเท็จจริงแล้วว่า สมมติฐานที่ว่า **"สร้างความมั่งคั่งให้แก่คนกลุ่มหนึ่งเสียก่อน ในขั้นต่อไปความมั่งคั่งนั้นก็กระเซ็นกระสายไปสู่คนยากจนในลำดับต่อมา"** จากสมมติฐานในแบบจำลองนี้ สิ่งที่เกิดขึ้นในความเป็นจริงก็คือ trickle and out กล่าวคือ ความมั่งคั่งที่เกิดขึ้นได้ถูกดูดออกจากประเทศโลกที่สามไปยังประเทศพัฒนาแล้วโดยผ่านกลไกหนี้สินระหว่างประเทศบ้าง กลไกการตั้งราคาสินค้าที่ไม่สมดุลระหว่างสินค้าเกษตรกับสินค้าอุตสาหกรรมบ้าง กลไกของบรรษัทข้ามชาติบ้าง เป็นต้น หรือมิฉะนั้นก็มีปรากฏการณ์ stream-up เกิดขึ้นแทน trick-down กล่าวคือ มีการดูดทรัพยากรจากคนยากจนไปสู่คนร่ำรวยมากยิ่งขึ้น (เช่นในปีค.ศ. 1983 มีการเคลื่อนย้ายทรัพยากรจากประเทศด้อยพัฒนาไปยังประเทศพัฒนาแล้วคิดเป็นมูลค่ามากถึง 21 พันล้านดอลลาร์)

- แนวคิดเรื่อง "หนี้สินระหว่างประเทศ" ปัจจุบันนี้เป็นที่รับทราบกันโดยทั่วไปถึงบทบาทของสถาบันการเงินระหว่างประเทศ เช่น ธนาคารโลกหรือ IMF ที่เป็นตัวกระตุ้นให้บรรดาโลกที่สามต้องติดกับอยู่กับวัฏจักรหนี้สินและเป็นกลไกอันหนึ่งในการดูดซับความมั่งคั่งออกไปจากประเทศด้อยพัฒนา ในการวิเคราะห์เรื่องหนี้สินนั้น เราต้องดูในรายละเอียดว่า

- ใครเป็นคนสร้างหนี้ (ส่วนใหญ่เป็นผู้นำในประเทศด้อยพัฒนา)
- ใครต้องเป็นคนใช้หนี้ (ประชาชนทั้งประเทศ)
- การกู้เงินนั้นเอาไปทำอะไร แน่แน่นอนว่า รายจ่ายส่วนหนึ่งของหนี้สินนั้นถูกใช้จ่ายไป

เพื่อการซื้ออาวุธ ตัวอย่างเช่น ในปี 1983 ประเทศโลกที่สามใช้จ่ายค่าอาวุธถึง 845 พันล้านดอลลาร์ 80% ของอาวุธที่ซื้อมาจากรัสเซีย สหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส และอังกฤษ การใช้จ่ายในด้านอาวุธนั้น นอกจากจะมีผลทางตรงในการทำลายชีวิตมนุษย์ด้านการฆ่าฟันกันแล้ว ก็ยังมีผลทางอ้อมในการพร่าชีวิตผู้คนด้วยเช่นกัน ด้วยกลไกที่แปรวัตถุประสงค์ของการใช้ทรัพยากรเพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ (เช่น ด้านอาหาร ยารักษาโรค ที่อยู่อาศัย การศึกษา) ไปใช้ในการผลิตสินค้าที่ไม่ได้ตอบสนองความต้องการของมนุษย์เลย เช่น อาวุธ ฯลฯ

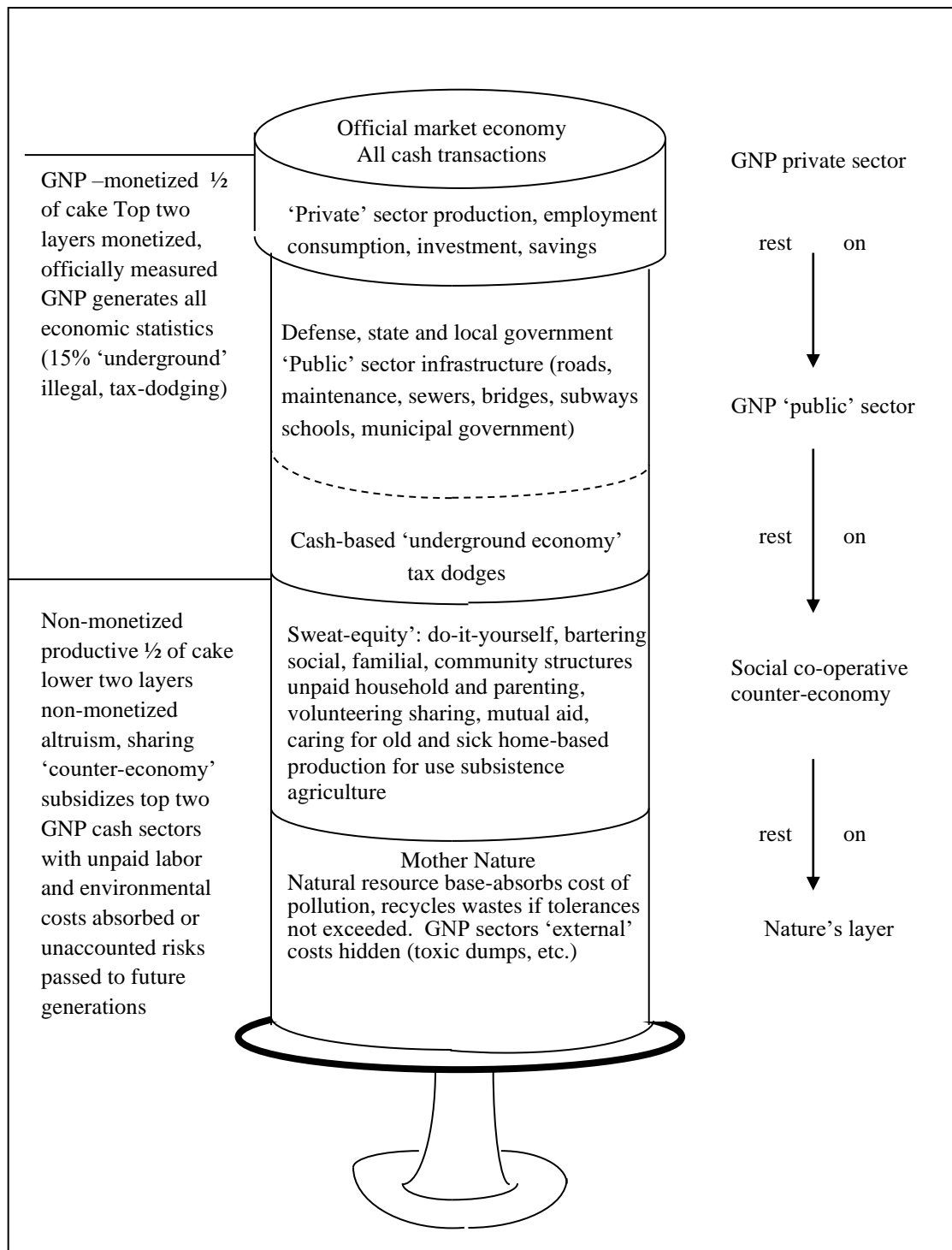
- **แนวคิดเรื่อง "สุขภาพกับการพัฒนา"** หากพิจารณาโดยผิวเผินเราอาจเชื่อคำโฆษณาชวนเชื่อที่ว่า เมื่อมีการพัฒนาเศรษฐกิจที่ดีขึ้น สุขภาพอนามัยของประชาชนจะดีขึ้น แต่จากกรณีศึกษาของประเทศโลกที่สาม เช่น อินเดีย กลับพบว่า ผลจากการพัฒนาที่เน้นแต่ "ปริมาณของเศรษฐกิจเติบโต" แต่ไม่ได้คำนึงถึง "คุณภาพของการเจริญเติบโต" นั้น (ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือตัวเลขอัตราการความเจริญเติบโตสูงขึ้น แต่ความต้องการพื้นฐานของคนยากจนไม่เคยได้รับการตอบสนอง) ได้สร้างผลกระทบสำคัญๆ เช่น

- **คนยากจนถูกทอดทิ้งมากขึ้น**

- **สิ่งแวดล้อมด้านนิเวศวิทยาถูกทำลายมากขึ้น**

- **ประเพณีวัฒนธรรมและโครงสร้างสังคมแบบดั้งเดิมถูกทำลาย** ตัวอย่างเช่น ระบบการดูแลสุขภาพสุขภาพของวัฒนธรรมอินเดียที่เคยมีมานานนับพันปีถูกทำลายไป วิธีชีวิตแบบสมดุลและระบบสนับสนุนชีวิต (life-support system) ก็หมดไป นับตั้งแต่มีการพัฒนาประเทศ น้ำสะอาดและแหล่งอาหารของอินเดียกลับมีปริมาณน้อยลง ในพื้นดินและในอากาศกลับมีสารเคมีมากขึ้น และทุกวันนี้ ทฤษฎีการพัฒนาที่เน้นความทันสมัยยังไม่เข้าใจว่า "การมีสุขภาพที่ดีนั้นมิใช่เรื่องของการมีบริการทางแพทย์ที่เพียงพอหรือไม่ หากแต่เป็นเรื่องของการมีสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมและการมีอาหารการกินที่เพียงพอ หากปราศจาก 2 สิ่งนี้แล้ว บริการทางการแพทย์ใดๆก็ย่อมไร้ความหมายต่อการมีสุขภาพที่ดีโดยสิ้นเชิง"

- **แนวคิดเรื่อง "นิเวศวิทยา"** ปัจจุบันนี้การพัฒนาที่เน้นเรื่องเศรษฐกิจเติบโต ระบบการผลิตที่เน้นกำไรเป็นสรณะ ได้ทำลายสิ่งแวดล้อมอย่างรวดเร็วและมหาดศาล ในแบบจำลองทางเศรษฐกิจไม่มีการจำแนกแยกแยะเชิงคุณภาพของทรัพยากรที่นำมาใช้ เช่น จำแนกว่าเป็นทรัพยากรที่หมุนเวียนได้หรือหมุนเวียนไม่ได้ และอันที่จริงวิกฤตการณ์น้ำมันในทศวรรษ 1970 น่าจะเป็นข้อเตือนใจระบบเศรษฐกิจแบบปัจจุบันได้อย่างดีแล้ว ปัจจุบัน จากการเร่งการผลิตอย่างมหาดศาลและอย่างรวดเร็วได้สร้างกากของเสีย (waste product) มากจนเกินกว่าระบบนิเวศจะดูดซับได้แล้ว และเรายังต้องเสียค่าใช้จ่ายอีกมหาศาลในการขจัดกากของเสียเหล่านี้ รวมทั้งการฟื้นฟูระบบนิเวศที่สูญเสียไปให้กลับดีขึ้นมาเช่นเดิม

ทางแก้ไขปัญหานี้มีอยู่ทางเดียวคือ การวางแผนเศรษฐกิจจะต้องเปลี่ยนแนวคิดจากการมุ่งความเจริญเติบโตในแง่ปริมาณมาเป็นการจัดระบบเศรษฐกิจที่มีความยั่งยืนมั่นคง (steady state economy) ชีวิตอันยืนยาวและสินค้าอันคงทนจะต้องเข้ามาเป็นเป้าหมายแทนปริมาณสินค้าที่เพิ่มมากขึ้น และทรัพยากรธรรมชาติจะต้องถูกนำเข้ามาพิจารณาในแบบจำลอง

ทางเศรษฐกิจว่ามีใช้สิ่งที่ได้มาฟรีอีกต่อไป แต่เป็นสิ่งที่จะต้องลงทุนในการทำบำรุงรักษา

4) มาทำความเข้าใจกันใหม่ในเรื่อง GNP ตามหลักของนักเศรษฐศาสตร์สายเคนส์ การวัด GNP นั้นจะวัดแต่อุปสงค์รวม จะวัดแต่สินค้าและบริการที่อยู่ในภาคเศรษฐกิจการตลาดหรือภาครัฐเท่านั้น ฮาเซล เฮนเดอร์สัน (Hazel Henderson) ได้วาดภาพเปรียบเทียบว่า GNP ที่ได้มานี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของขนมเค้กเท่านั้นที่ยังมีส่วนอื่นๆ ที่ยังไม่ได้รับการพิจารณา (ดูภาพประกอบ)

พอล สแปร์โรว์ (Paul Sparrow) ได้คำนวณว่าส่วนที่อยู่ข้างใต้ซึ่งเราอาจเรียกรวมๆว่า "In formal sector" นั้นมีมูลค่าถึง 60% ของ GNP และเศรษฐกิจส่วนนี้เป็นพื้นฐานสำคัญของ formal sector เลยทีเดียว ระบบเศรษฐกิจข้างใต้นี้ประกอบด้วยเศรษฐกิจหลายระบบ เช่น black economy, volunteer economy, domestic/household economy, informal work exchange ซึ่งแม้ว่านักเศรษฐศาสตร์จะไม่ได้ให้ความสนใจกับเศรษฐกิจส่วนนี้ แต่มันก็เป็นเศรษฐกิจในชีวิตที่เป็นจริงของประชาชน

ยังมีข้อที่น่าโต้แย้งเกี่ยวกับ GNP ว่า ถึงแม้ GNP จะมีตัวเลขเพิ่มขึ้น แต่ทว่ามันก็ไม่ได้เกี่ยวข้องกับสวัสดิการที่ดีขึ้นของชีวิตมนุษย์เลย ทั้งนี้เพราะ GNP ไม่ได้คำนึงถึงสิ่งที่เรียกว่า "social cost" เพราะถือว่าสิ่งนี้คำนวณเป็นเงินไม่ได้ แต่บรรดาสิ่งที่วัดไม่ได้ คำนวณเป็นเงินไม่ได้เหล่านี้มีผลกระทบโดยตรงต่อความทุกข์ความสุขของชีวิตมนุษย์ เพราะบรรดา Social costs เหล่านี้ได้แก่ภาวะแวดล้อมเป็นพิษ การล่มสลายของชุมชน การแตกแยกของชีวิตครอบครัว และการสูญสลายไปของรูปแบบความสัมพันธ์และพื้นที่เคยให้ความอบอุ่นใจแก่มนุษย์ เช่น เครือญาติ เพื่อนบ้าน ฯลฯ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ปัญหาความยุ่งยากของระบบเศรษฐกิจในประเทศอุตสาหกรรมก้าวหน้าเกิดมาจากพื้นฐานความคิดที่หมกมุ่นอยู่แต่เรื่องความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ผลที่เกิดตามมาก็คือการใช้ทรัพยากรอย่างไม่ถูกต้อง ทั้งในแง่ทรัพยากรที่เป็นแรงงานมนุษย์ (ปัญหาการว่างงาน) และทรัพยากรที่เป็นธรรมชาติ (ปัญหาสิ่งแวดล้อม) การยึดมั่นถือมั่นอยู่กับความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจนี้ได้แผ่ขยายกลายเป็นแนวคิดหลักของประเทศอื่นๆ และผลที่เกิดขึ้นก็คือ แม้แต่ในช่วงระยะเวลาที่มีอัตราความเจริญอย่างสูงสุด คนยากจนของประเทศนั้นก็ยังไม่ได้ดีมีรสผลพวงของความเจริญนั้นแต่อย่างใด ในภาคปฏิบัติ การใช้ตัวชี้วัดที่เกี่ยวข้องแต่ตัวเงินและระบบเศรษฐกิจแบบ formal sector ทำให้การเยียวยาแก้ไขปัญหาของระบบเศรษฐกิจพบกับทางตันจนเดินต่อไปไม่ได้ และท่ามกลางความผิดพลาดล้มเหลวนี้ สิ่งที่เราต้องพิจารณาในอนาคตก็คือ ต้องคำนึงถึงความสูญเสีย (ค่าใช้จ่าย) ด้านสังคมและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งต้องใส่ใจกับเศรษฐกิจภาค Informal sector ในฐานะที่เป็นแหล่งของการสร้างงานและสร้างสรรคสุขภาพทั้งกายและใจให้ดีแก่ชีวิตในสังคม

ตอนที่ 2 : ข้อเสนอทางเลือกใหม่: ต้องนึกถึงประชาชนก่อนอะไรอื่น

จากผลงานของกลุ่ม TOES ที่จะพยายามแสวงหาระบบเศรษฐกิจอย่างใหม่ (New Economics) โดยผ่านงานศึกษาค้นคว้าและเก็บรวบรวมข้อเท็จจริงจากประชาชนกลุ่มต่างๆที่กำลังปฏิบัติการอยู่นั้น กล่าวในแง่เป้าหมายแล้ว ระบบเศรษฐกิจอย่างใหม่นี้ก็ยังมีเป้าหมายเช่นเดิมของวิชาเศรษฐศาสตร์ คือการศึกษาค้นคว้าเพื่อแสวงหาวิธีการที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ และในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนานั้น กลุ่ม TOES ได้นำเสนอ "การพัฒนาอีกแบบหนึ่ง" (Another Development) เป็นแนวทาง โดยอาศัยคำนี้ที่เกิดมาจากการประชุมของมูลนิธิ Dag Hammarskjold (1975) ซึ่งได้ทำการวิพากษ์การพัฒนาแบบที่กำลังเป็นอยู่ และนำเสนอการพัฒนาแบบใหม่เป็นทางเลือกสำหรับอนาคต

องค์ประกอบที่สำคัญของ "การพัฒนาอีกแบบหนึ่ง" นั้น จะมีลักษณะสำคัญๆ ดังนี้

(1) เป็นการพัฒนาที่ต้องตอบสนองต่อความต้องการของมนุษย์ ทั้งความต้องการด้านวัตถุและความต้องการอื่นๆ นอกเหนือจากวัตถุ (Need oriented) สำหรับความต้องการด้านวัตถุนั้น เป็นเรื่องที่ชัดเจนอยู่แล้วสำหรับนักเศรษฐศาสตร์ แต่ทว่าความต้องการของมนุษย์ในมิติอื่นๆ ที่ครอบคลุมความคิดทางเศรษฐศาสตร์ต้องคำนึงถึงก็เช่น ความต้องการที่จะแสวงออกซึ่งความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ความเสมอภาคเท่าเทียม ความต้องการที่จะทำความเข้าใจและควบคุมชะตากรรมของชีวิตตนเอง

(2) เป็นการพัฒนาที่เกิดมาจากเนื้อในสังคมนั่นเอง (Endogenous) โดยก่อตัวมาจากระบบคุณค่าและจิตตภาพของสังคมนั้น เนื่องจากการพัฒนาไม่ใช่สูตรสำเร็จ ดังนั้น การพัฒนาจึงไม่ใช่สินค้าส่งออกที่จะใช้การได้ในทุกๆ แห่ง โลกเราต้องมีการพัฒนาหลายรูปแบบตามลักษณะเฉพาะของแต่ละท้องถิ่น

(3) การพัฒนาที่มีลักษณะพึ่งตนเอง (Self-reliance) ซึ่งหมายความว่าสังคมแต่ละสังคมจะต้องพึ่งพาความแข็งแกร่งและทรัพยากรของตนเองเป็นหลัก ไม่ว่าจะป็นด้านพลังงานของผู้คน ทรัพยากรธรรมชาติหรือทรัพยากรทางวัฒนธรรมก็ตาม การพึ่งตนเองนี้มิใช่เรื่องของปัจเจกบุคคล แต่เป็นเรื่องของส่วนรวม (collective self-reliance) มิใช่เรื่องของการแยกตัวโดดเดี่ยวด้วยการปิดหมู่บ้านหรือปิดประเทศ แต่เป็นการสร้างสรรค์ความสัมพันธ์ที่เสมอภาคกับโลกภายนอก ในทางปฏิบัติที่เป็นจริง การพึ่งตนเองจะมีความหมายอย่างที่สุดเมื่อมีการสร้างสรรค์ชุมชน (community) ให้มีพื้นฐานอันแข็งแกร่ง

(4) เป็นการพัฒนาที่คำนึงถึงผลกระทบและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม สามารถใช้ได้ อย่างยั่งยืนยาวนาน ทั้งนี้โดยต้องตระหนักถึงขีดจำกัดที่ระบบนิเวศน์ (ecosystem) จะสามารถ

รองรับได้ รวมทั้งต้องเป็นการวางแผนพัฒนาที่เอื้อเพื่อต่อสิ่งมีชีวิตอย่างอื่นในโลกด้วย

(5) **การพัฒนาที่มุ่งด้านการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง** ทั้งในด้านความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยต้องส่งเสริมเงื่อนไขเพื่อการจัดการด้วยตนเอง (Self-management) และการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจของทุกส่วนที่เกี่ยวข้อง

แน่นอนว่าปัจจัยทั้ง 5 ประการนี้ย่อมโยงใยสัมพันธ์กันโดยตลอด โดยที่เราต้องมีทัศนคติต่อการพัฒนาในลักษณะแบบองค์รวมว่า **"การพัฒนาเป็นกระบวนการทางวัฒนธรรมที่ทำการพัฒนามนุษย์ทั้งหญิงและชาย โดยที่มิอาจละเลยคนใดคนหนึ่ง หรือมิอาจทอดทิ้งมิติใดมิติหนึ่งของมนุษย์"** การพัฒนาอีกแบบหนึ่งนี้เป็นหลักการที่ใช้ได้ทั้งประเทศที่พัฒนาแล้ว และประเทศโลกที่สาม โดยที่ในภาคปฏิบัติ การวางนโยบายและการใช้เทคโนโลยีอาจแตกต่างกันไปในแต่ละประเทศ

ตัวอย่างรูปธรรมอันหนึ่งของ **"การพัฒนาอีกแบบหนึ่ง"** ก็คือข้อเสนอเรื่องระบบเศรษฐกิจแบบถ่อมมนุษย์เป็นสำคัญ⁴ (Human-scale Economics) ในบทความของแมนเฟรด แมก-นีฟ (Manfred Max-neef) ในการย้อนกลับมาคิดถึงระบบเศรษฐกิจที่ถ่อมมนุษย์เป็นสำคัญ ปัจจัยสำคัญๆที่ต้องได้รับความสนใจในอันดับแรกๆก็คือ การมีส่วนร่วมอย่าง active และอย่างสร้างสรรค์ของประชาชน การตอบสนองความต้องการพื้นฐานประชาชน การตระหนักถึงขีดจำกัดด้านนิเวศ การพึ่งตนเองในระดับท้องถิ่น สำหรับตัววัด (parameters) ที่สำคัญ 2 ตัวได้แก่ ขนาดของระบบ (critical system size) และประสิทธิภาพ (พิจารณาในเชิงคุณภาพ มิใช่เชิงปริมาณ) ดังนั้น วิธีการจัดการพัฒนาเศรษฐกิจในแบบปัจจุบันที่ใช้พื้นฐานทางปรัชญาการเมืองที่อยู่บนแบบจำลองของการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ระบบข้าราชการ การพัฒนาแบบจากบนลงล่าง (top-down) การพัฒนาแบบเทคโนโลยีและใช้แบบจำลองที่เป็นกลไก (mechanistic model) จะต้องได้รับการวิพากษ์วิจารณ์และเป็นจุดหลักที่ต้องเปลี่ยนแปลง

ในการพิจารณากระบวนทัศน์ (paradigm) ของ **"การพัฒนาอีกแบบหนึ่ง"** มีตัวแปร 8 ตัวที่ต้องได้รับการพิจารณาใหม่ให้แตกต่างไปจากกระบวนทัศน์แบบเดิม ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1) **การประสานสอดคล้องกันระหว่างจุลภาค-มหภาค** (Micro-Macro Articulation) สภาวะการณ์ปัจจุบันนี้กำลังตกอยู่ในสภาพที่กลืนไม่เข้าคายไม่ออกระหว่างปัญหาของระดับจุลภาค-มหภาค กล่าวคือ หากมีการแก้ไขที่จุดหนึ่ง ก็กลับก่อผลกระทบด้านลบในอีกจุดหนึ่ง ตัวอย่างเช่น มาตรการสร้างที่อยู่อาศัยให้ชาวสลัม ก็กลับเพิ่มอัตราการอพยพจากชนบทเข้ามาสู่เมืองมากขึ้น ดังนั้นข้อเสนอของ **"การพัฒนาอีกแบบหนึ่ง"** จึงเสนอให้ใช้หลักการ **"Principle of complementary"** กล่าวคือ การแก้ไขปัญหาก็จะพิจารณาที่จุดใดจุดหนึ่ง แต่อย่างน้อยก็ต้องมีมาตรการเสริมเพิ่มเติมสำหรับจุดอื่นๆไปพร้อมๆกัน

2) **จัดทำ informal sector ที่เคยอยู่นอกสายตาให้เด่นชัดขึ้นมาในระบบเศรษฐกิจแห่งชาติ** มีกรณีศึกษาที่น่าสนใจคือ เรื่องราวการใช้เวลาของประเทศสวีเดน ในขณะที่ชั่วโมงทำงานของเศรษฐกิจในระบบมีเพียง 6 พันล้านชั่วโมงต่อปี บรรดางานที่อยู่ในระบบเศรษฐกิจสีขาว (white economy) อันได้แก่ งานบ้าน ชื้อของ ดูแลเด็ก เดินทาง กินเวลาถึง 7 พันล้านชั่วโมงต่อปี ด้วยตัวเลขเช่นนี้เราอาจประมาณการได้ว่า ระบบเศรษฐกิจแบบ Informal sector ทั้งสีขาวและสีดำ (black economy) ในประเทศยากจนเช่นโลกที่สามจะต้องมีปริมาณอย่างน้อยเป็น 2-3 เท่าของเศรษฐกิจในระบบอย่างแน่นอน นักเศรษฐศาสตร์จึงต้องตัดสินใจว่า จะคิดคำนวณถึงแต่สิ่งที่วัดได้ หรือจะคำนึงถึงสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นอยู่จริงๆ

3) **แนวคิดเรื่องความต้องการของมนุษย์** ในที่นี้เราต้องแยกแยะระหว่างสิ่งที่เรียกว่า **"ความต้องการ"** (Need) และ **"ตัวตอบสนองความต้องการ"** (Satisfier) ทั้ง 2 อย่างนี้มีความแตกต่างกันโดยพื้นฐานที่ว่า ความต้องการของมนุษย์นั้นมียู้อย่างจำกัดและเหมือนกันทั่วโลก หากแต่ตัวตอบสนองนั้นแปรเปลี่ยนไปตามกาลเวลาและตามวัฒนธรรม รวมทั้งมีเพิ่มขึ้นได้อย่างไม่จำกัดทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ ความต้องการอันหลากหลายของมนุษย์นั้น สรุปรวมแล้วก็มี 2 หมวดใหญ่ๆคือ ความต้องการที่จะเป็นอยู่ (need of being) และความต้องการที่จะมี (need of having) วิธีการตอบสนองความต้องการของมนุษย์นั้นสามารถตอบสนองได้จากภายในตัวมนุษย์เอง (intra-human) จากระหว่างมนุษย์ด้วยกัน (inter-human) และจากภายนอกตัวมนุษย์ (extra-human) เช่น จากสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

4) **แนวคิดเรื่อง "ความยากจน"** ความยากจนมีอยู่หลายชนิด และมีได้มีแต่ความยากจนทางด้านเศรษฐกิจอย่างให้นักเศรษฐศาสตร์คิดเท่านั้น และ **"การพัฒนาอีกแบบหนึ่ง"** พยายามที่จะต่อสู้กับความยากจนทุกๆแบบ มิใช่แต่ด้านเศรษฐกิจเท่านั้น ความยากจนจะเกิดขึ้นเมื่อความต้องการของมนุษย์ไม่ได้รับการตอบสนอง เช่น ความยากจนในการยังชีพเกิดมาจากการมีอาหาร ที่อยู่อาศัย รายได้ไม่เพียงพอ ความยากจนด้านการพิทักษ์ปกป้องเกิดมาจากความรุนแรง การแข่งขันกันสะสมอาวุธ การสร้างพลังงานจากนิวเคลียร์ ฯลฯ ความยากจนด้านความรัก ความอบอุ่นมั่นใจเกิดมาจากระบบการปกครองแบบเผด็จการ ความยากจนด้านความเข้าใจเกิดมาจากขาดการศึกษา ความยากจนด้านเอกลักษณ์ ความภาคภูมิใจในตัวเองเกิดมาจากการถูกรวบงำด้านค่านิยมจากภายนอก เป็นต้น สำหรับยุทธวิธีการแก้ไขความยากจนของกลุ่มการพัฒนาอีกแบบหนึ่งนั้น จะเริ่มต้นจากความมั่งคั่งที่ประชาชนมีอยู่ เพราะยุทธวิธีดังกล่าวจะช่วยทำให้ประชาชนมีความมั่นใจในตัวเองมากขึ้น ตัวอย่างเช่น เราจะเห็นปรากฏการณ์เรื่อง "needs trade-off" ซึ่งหมายความว่า เมื่อความต้องการอันหนึ่งไม่ได้รับการตอบสนอง ระบบทั้งระบบก็จะพยายามหาสมดุลด้วยการตอบสนองในระดับอื่นๆ ด้วยเหตุนี้ เราจึงพบว่า ท่ามกลางความยากจนในด้านการดำรงชีพ คน

ยากจนมักจะมีควมสามัคคีและช่วยเหลือเกื้อกูลกันเพื่อตอบสนองความต้องการด้านการพิทักษ์ปกป้อง ความรัก และการมีส่วนร่วม ส่วนนี้คือความมั่งคั่งที่ประชาชนมีอยู่ ซึ่งเราจะใช้เป็นจุดเริ่มต้นในการแก้ไขปัญหาความยากจนได้

5) **แนวคิดเรื่องขนาดที่กำลังพอดีของระบบ** (critical system size) เป็นหัวข้อที่จะต้องขบคิดต่อไปว่า ขนาดของระบบสักประมาณเท่าใดที่จะส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมและรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน พร้อมกับที่เราสามารถตอบสนองความต้องการของประชาชนได้ เรามีบทเรียนเกี่ยวกับขนาดของเมือง ของบริษัทแล้ว เมื่อขนาดนั้นใหญ่เกิน "**จุดวิกฤติ**" (critical point) ประชาชนที่อยู่ในนั้นก็สูญเสียคุณสมบัติของ "**คนที่รู้จักริเริ่มสร้างสรรค์**" (creative subjects) และแปรสภาพ (อย่างดีที่สุด) มาเป็นเพียง "**วัตถุที่มีประสิทธิภาพ**" (efficient objects) เท่านั้น

6) **เป้าหมายของ "การพึ่งตนเอง"** ดังได้กล่าวมาแล้วว่า การพึ่งตนเองเป็นเป้าหมายสำคัญของ "**การพัฒนาอีกแบบหนึ่ง**" และเราได้เน้นแล้วว่า การพึ่งตนเองมิได้หมายถึงการแยกตนเองอย่างโดดเดี่ยว ในทางตรงกันข้าม การพึ่งตนเองต้องมีลักษณะส่วนรวม และยังต้องประกอบด้วย การพึ่งพาอาศัยกันและกัน แทนรูปแบบของการแข่งขันกันอย่างระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน การพึ่งตนเองจะเริ่มต้นเป็นจริงจังได้ จะต้องมีเงื่อนไขเบื้องต้นคือ ประชาชนจะต้องมองดูตนเองในทัศนะใหม่ คือ ตระหนักถึงศักยภาพและขีดความสามารถของตัวเองเป็นสำคัญ

7) **ขีดจำกัดด้านนิเวศ** พฤติกรรมทางเศรษฐกิจปัจจุบันใช้ฐานคิดแบบ "**มีแต่มนุษย์เท่านั้นที่เป็นเจ้าของโลกนี้**" (anthropocentrism) และถือว่ามนุษย์อยู่เหนือธรรมชาติอื่นๆ (เป็นที่น่าสังเกตว่าวิธีคิดเช่นนี้ขัดแย้งโดยพื้นฐานกับหลักพุทธศาสนา) มนุษย์ที่คิดเช่นนี้จะไม่เหลืออะไรไว้ให้เพื่อนมนุษย์ในอนาคต การพัฒนาอีกแบบหนึ่งจะมีลักษณะที่ตรงกันข้ามกับฐานคิดดังกล่าวอย่างสิ้นเชิง

8) **ปัญหาเรื่อง "ตัวชี้วัด"** (indicators) ดังได้กล่าวมาแล้วว่า บรรดาตัวชี้วัดที่เรากำลังใช้อยู่ในปัจจุบัน เป็นแต่ตัวเลขที่มีอยู่ในระบบตลาดเท่านั้น ส่วนคุณค่าอื่นๆ ที่อยู่นอกเหนือจากนี้ เราจะไม่นับ (โดยอาจจะมิใช่อ้างว่านับไม่ได้) ดังนั้น เราจึงสนใจแต่ตัวเลขการผลิตอาหารที่เพิ่มขึ้น แม้ว่าประชาชนที่เป็นผู้ผลิตอาหารโดยตรงจะตกอยู่ในภาวะทุพโภชนาการ แน่แน่นอนว่า เราคงจำเป็นที่จะต้องใช้ตัวเลขในระบบตลาดเป็นตัวชี้วัด หากแต่เราต้องขยายมิติของตัวชี้วัดออกไปถึงมิติอื่นๆ ที่ครอบคลุมชีวิตมนุษย์ด้วย

ต่อจากนี้ เราจะกล่าวถึงรายละเอียดของแนวคิดใหม่ๆ ที่เป็นเสาหลักของ "**การพัฒนาอีกอย่างหนึ่ง**" อันได้แก่ การทบทวนแนวคิดเรื่อง "**ความต้องการของมนุษย์**" และ "**การทำงานและการจ้างงาน**" (สำหรับเรื่อง "ตัวชี้วัดความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ" ซึ่งเป็นเรื่องทางเทคนิคพอสมควร ผู้ที่สนใจจะหารายละเอียดอ่านได้จากหนังสือเล่มดังกล่าว)

การทบทวนแนวคิดเรื่องความต้องการของมนุษย์

สิ่งที่เราจะทบทวนในเรื่องนี้ก็คือ

(1) ปัจจุบัน เรากำลังตกอยู่ในสภาพการณ์ที่แปลกมาก เพราะในขณะที่มีการผลิตอย่างล้นเหลือ มีความมั่งคั่งมหาศาล แต่กลับมีคนยากจน มีความขาดแคลนอย่างมากหายไปพร้อมๆกัน เราอาจอธิบายปรากฏการณ์นี้ได้ว่า ความต้องการที่แท้จริงของมนุษย์ต้องตกอยู่ใต้อาณาเขตของ effective demand ของนักเศรษฐศาสตร์ กล่าวคือ ถึงแม้มนุษย์บางกลุ่มจะมีความต้องการที่จะกินอาหาร แต่หากความต้องการนั้นไม่สามารถแปรรูปไปเป็นอุปสงค์ที่มีกำลังซื้อได้ บุคคลกลุ่มนั้นก็ต้องรอจนกว่าจะมีการบริจาคสงเคราะห์ หรือมิฉะนั้นก็ไม่ได้รับอะไรเลยจนอดตายไป

ในอีกด้านหนึ่ง สำหรับมนุษย์ผู้พอจะมีกำลังซื้อ ก็ได้มีปรากฏการณ์กลับหัวกลับหางเกิดขึ้น กล่าวคือ แทนที่มนุษย์จะเป็นตัวกำหนดความต้องการและระบบเศรษฐกิจสร้างสินค้ามาตอบสนอง ปัจจุบันระบบทุนนิยมกลับสร้างสินค้าออกมา (ด้วยความต้องการกำไรของผู้ผลิต) และหลังจากนั้นก็กำหนดให้พวกเราผู้บริโภคเกิดความต้องการขึ้นมา **พวกเราทั้งหมดได้เปลี่ยนสภาพจาก "มนุษย์" ไปเป็น "ตลาดของสินค้า" ไปเสียแล้ว**

(2) แม้ว่านักเศรษฐศาสตร์จะเป็นผู้กำหนดตัดสินใจว่าจะผลิตสินค้าอะไรออกมาตอบสนองความต้องการของมนุษย์ แต่ความจริงแล้ว นักเศรษฐศาสตร์ไม่ค่อยได้รู้อะไรมากนักเกี่ยวกับความต้องการที่แท้จริงของมนุษย์ ประจักษ์พยานยืนยันคำดังกล่าวมานี้ก็คือ แบบจำลองที่นักเศรษฐศาสตร์ใช้ในการสร้างมนุษย์ก็คือ มนุษย์แบบนักคิดคำนวณ (financial) ชอบการแข่งขัน และต้องการผลกำไรทางการเงินสูงสุด ซึ่งความจริงแล้วมนุษย์ส่วนใหญ่มิได้เป็นไปตามแบบจำลองเท่าใดนัก และแม้ว่ามนุษย์บางคนจะใช้ลักษณะดังกล่าวกับความสัมพันธ์ในระบบตลาด แต่เขาก็จะไม่ทำอย่างเดียวกันกับครอบครัว หรือกับคนรัก เราต้องไม่ลืมว่าคนเรายังต้องการเพื่อน ครอบครัว ความรัก ความซื่อสัตย์ ความเคารพนับถือ นอกไปจาก "เงิน" อย่างเดียว

สิ่งที่กล่าวมานี้ มิได้เป็นเพียงแนวคิดเท่านั้น หากแต่เป็นสภาพความเป็นจริงด้วย คริสติน แมคนัลดี (Christine MacNulty) ได้ทำการสำรวจความต้องการของคนอังกฤษ (1986) และพบว่าเรื่องความต้องการนั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับระบบคุณค่า 3 ระบบ คือ เรื่องความอยู่รอดของชีวิต (Sustenance) เรื่องคุณค่าที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับผู้อื่น (Outer-Directed) และเรื่องคุณค่าที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์กับตนเอง (Inner-Directed) ความต้องการที่สร้างมาจากคุณค่าของแต่ละระบบสามารถแปรเปลี่ยนไปได้ตามเงื่อนไขต่างๆ

(3) สำหรับทฤษฎีว่าด้วยความต้องการของมนุษย์นั้น จะต้องครอบคลุมหัวข้อเหล่านี้คือ

(i) จะต้องกำหนดว่า ความต้องการของปัจเจกบุคคลและสังคมควรมีอะไรบ้าง

(ii) จะต้องหาขนาดที่เหมาะสมของการตอบสนองความต้องการของปัจเจกบุคคล

(iii) ในการหาที่เหมาะสมนั้น จะต้องคำนึงถึงเงื่อนไขด้านสังคมและนิเวศวิทยาด้วย เลน ดอยล์ (Len Doyal) และเอียน กอช (Ian Gough) กล่าวย้าว่า ในฐานะมนุษย์ เราจะมีความต้องการพื้นฐานที่สำคัญอย่างจะขาดเสียมิได้ 2 อย่างคือ การเอาชีวิตรอด (survival) ความมีอิสระเสรี (autonomy) และเนื่องจากความต้องการของมนุษย์เกี่ยวข้องกับเงื่อนไขทางสังคมอยู่เสมอ ดังนั้น ในทฤษฎีความต้องการจึงต้องบรรจุเรื่องเงื่อนไขเบื้องต้นทางสังคมที่จะช่วยเอื้ออำนวยให้ปัจเจกบุคคลบรรลุเป้าหมายได้ เงื่อนไขเหล่านี้ได้แก่

(ก) การผลิตทางวัตถุ (Material production)

(ข) กระบวนการผลิตซ้ำเพื่อการสืบทอดที่ประสบความสำเร็จ

(Successful reproduction)

(ค) การสื่อสาร (communication)

(ง) อำนาจทางการเมือง (political authority)

การทบทวนแนวคิดเรื่อง "งาน"

อัลแบร์ กามูส์ (Albert Camus) กล่าวไว้อย่างถูกต้องว่า

**"เมื่อไรที่ทำงาน ทุกชีวิตย่อมเนาเปื่อยผุพัง
แต่ถ้างานไรที่วิญญูณณ์ ชีวิตย่อมอับเฉาและตายไปในที่สุด"**

(1) ปัจจุบันกำลังเกิดอะไรขึ้นกับงานในระบบทุนนิยม เนื่องจากระบบทุนนิยมพิจารณาว่างานเป็นค่าใช้จ่ายอย่างหนึ่งในการผลิต (cost of production) ผลที่เกิดขึ้นก็คือ ระบบทุนนิยมได้หลงลืมชีวิตและทักษะของแรงงานไปเลย สิ่งเดียวที่ระบบทุนนิยมคิดถึงแรงงานก็คือ ทำอย่างไรจะลดต้นทุนการผลิตให้น้อยลง ด้วยการนำเครื่องจักรและระบบอัตโนมัติมาใช้ วิธีคิดดังกล่าวทำให้การจ้างงานเต็มอัตราเป็นความฝันอันสูงสุดที่จะไม่มีวันจะเป็นจริงสำหรับระบบทุนนิยม และสำหรับชีวิตของคนทำงานที่ต้องตกงานนั้น พวกเขาเหมือนถูกตบแค้น 2 ข้างไปพร้อมๆกัน ในด้านหนึ่ง การตกงานทำให้เขาขาดความมั่นคงในการดำรงชีพ ในอีกด้านหนึ่ง ค่านิยมเรื่องจริยธรรมในการทำงานของระบบทุนนิยมที่พร่ำสั่งสอนว่า เกิดเป็นคน อย่าทำตัวให้ไร้ค่า จะต้องทำงาน ค่านิยมนี้ก็เปลี่ยนกระหน่ำมโนธรรมของคนว่างงานให้จมปลักอยู่กับความรู้สึกว่าตนเองเป็นคนไร้ค่า

(2) "งาน" ที่กำลังมีอยู่ในระบบทุนนิยมเป็นงานแบบไหน เจมส์ โรเบิร์ตสัน (James Robertson) ได้สำรวจลักษณะสำคัญของงานที่เรากำลังทำกันอยู่ และพบว่ามึลักษณะที่น่าตกใจดังนี้

- งานเป็นกิจกรรมที่ต้องพึ่งพาขึ้นต่อสิ่งอื่นๆ ตัวอย่างที่ชัดเจน คืองานในโรงงาน
- งานเป็นกิจกรรมที่ถูกควบคุมจากระยะไกล (remote control) เช่น สินค้าในโลกที่สาม ต้องถูกควบคุมจากตลาดโลก
- งานเป็นกิจกรรมที่ต้องการความชำนาญเฉพาะด้าน
- งานกลายเป็นกิจกรรมที่เป็นเพียงเครื่องมือบางอย่าง (instrumental activity) หมายความว่า งานกลายเป็นเรื่องที่ไม่เกี่ยวกับเจตน์จำนงของผู้ทำงาน (impersonal)
- งานกลายเป็นกิจกรรมที่เป็นทางการ (formal activity) เนื่องจากเป้าหมายจากการทำงานมิใช่เป็นการผลิตสินค้าและบริการสำหรับตนเอง งานได้เคลื่อนย้ายจากระบบเศรษฐกิจแบบ informal มาสู่ระบบ formal นอกจากนั้นยังมีการสร้างแนวคิดผิดๆว่า "งานที่ได้รับค่าจ้างเท่านั้นที่มีคุณค่า นอกจากนั้นนับเป็นงานที่ไม่มีคุณค่า"
- งานเป็นกิจกรรมแบบผู้ชาย (masculine activity) เฉพาะงานของผู้ชายเท่านั้นที่ดูเป็นงานเป็นการ สำหรับงานของผู้หญิงดูไม่เป็นการทำงานให้เป็นขึ้นเป็นอัน
- งานเป็นกิจกรรมพิเศษสำหรับคนบางกลุ่มเท่านั้น สำหรับเด็กเยาวชนและคนชราจะถูกกีดกันออกไปจากการทำงาน

สำหรับในอนาคต เริ่มมีคนจำนวนมากที่เริ่มปฏิเสธลักษณะต่างๆ ของงานแบบที่เรากำลังมีอยู่ มีคนจำนวนเพิ่มมากขึ้นที่เริ่มคิดว่าชีวิตการทำงานแบบปกติสำหรับในอนาคตไม่จำเป็นจะต้องเป็นการจ้างงานแบบเต็มเวลาเสมอไป คนรุ่นใหม่จำนวนมากที่เริ่มทำงานที่ได้รับเงินเดือนแบบครึ่งเวลา ทำงานของครอบครัวที่บ้าน ทำงานแบบอาสาสมัครประกอบกันไปบ้าง การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้แสดงให้เห็นว่าความคิดที่ว่ามนุษย์เรา (human being) ก็เป็นเพียงสัตว์เศรษฐกิจเท่านั้น (homo economicus) กำลังเปลี่ยนแปลงไปพร้อมกับความคิดค่านึงเรื่องความยุติธรรมในสังคม และความสมดุลในระบบนิเวศกำลังเพิ่มบทบาทมากขึ้น⁵

(3) ปัจจุบันมีทางเลือก 3 ทางสำหรับการแก้ปัญหาเรื่องการว่างงาน ทั้ง 3 วิธีนี้วางอยู่บนประเภทของงาน ซึ่งมีอยู่ 3 อย่างคือ

- (ก) งานที่ได้รับค่าจ้าง
- (ข) งานที่ทำเพื่อเป็นการใช้เวลาว่าง
- (ค) งานที่ผู้ทำสร้างขึ้นเอง

สำหรับทางเลือกประเภทแรกนั้น เนื่องจากระบบอุตสาหกรรมได้ลดเวลาทำงานให้น้อยลงด้วยการนำเครื่องจักรหรือระบบอัตโนมัติมาใช้ ดังนั้น ระบบจึงต้องสร้างงานในสาขาอื่นๆ เช่น งานที่เกี่ยวข้องกับข้อมูลความรู้หรืองานบริการเพื่อสร้างรายได้ที่เป็นค่าจ้างให้แก่ผู้ที่ว่างงาน

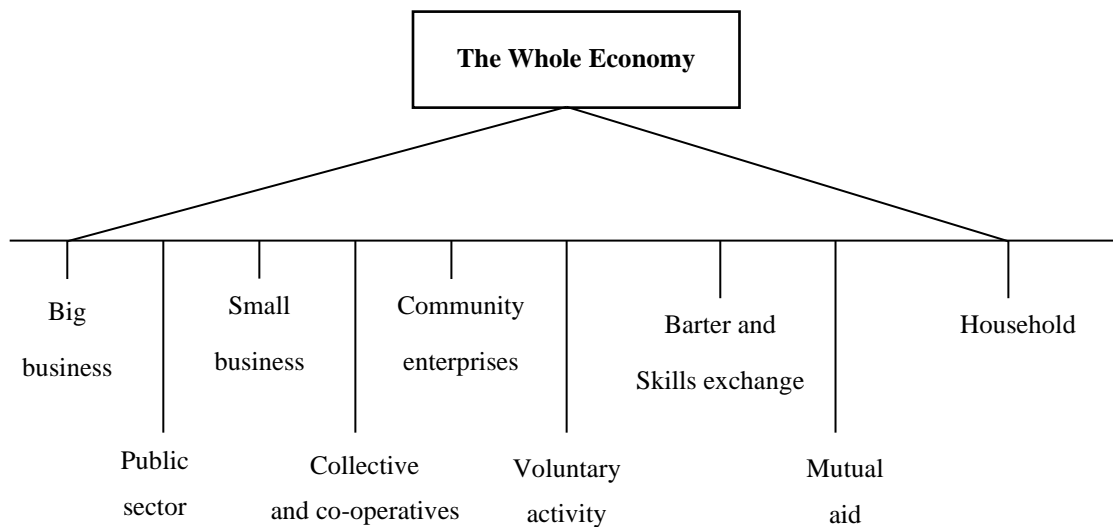
สำหรับทางเลือกประเภทสองนั้น เกิดมาจากสถานการณ์ที่เป็นจริงของสังคมที่มีความก้าวหน้าสูงทางเทคโนโลยี สังคมจะจ้างแต่คนที่มีทักษะสูงเอาไว้ทำงานกับระบบอัตโนมัติต่างๆ และบางคนที่มีความถนัดก็ให้ใช้เวลาว่างอยู่กับเงินทุนอุดหนุนที่รัฐจ่ายให้ สำหรับประเภทที่สาม ซึ่งกำลังเริ่มเป็นทางเลือกมากขึ้น นั่นคือ ประชาชนจะเริ่มสร้างธุรกิจกรรมที่มีประโยชน์และให้รางวัลด้วยตนเอง เป็นกิจกรรมที่ผนวกทั้งการทำงานและการใช้เวลาว่างเข้าด้วยกัน เช่น แทนที่จะไปใช้บริการจากระบบใหญ่ๆ ประชาชนจะเริ่มสร้างธุรกิจระบบบริการด้วยตนเอง และระบบช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ตัวอย่างที่ได้ยกมาก็เช่น การผลิตอาหาร การเตรียมอาหาร การก่อสร้างขนาดเล็ก บริการตกแต่ง งานช่างไฟฟ้า น้ำประปา ที่สามารถทำได้ทั้งที่บ้านหรือบริการแก่เพื่อนบ้านได้⁶

รูปแบบการสร้างงานแบบดังกล่าว จะเป็นการเปลี่ยนแนวคิดจากเรื่องการแบ่งงานกันทำตามความชำนาญในระดับใหญ่ๆ มาเป็นการพึ่งตนเอง และการพึ่งพาอาศัยกันในระดับเล็กๆ เพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจน โรเบิร์ตสันได้จำแนกระบบเศรษฐกิจออกเป็น 4 ส่วนดังนี้

(1) Capital-intensive large-scale production	(2) Large-scale services
(3) Local small-scale enterprises	
(4) Household/neighbourhood sector	

แนวโน้มที่จะเกิดต่อไปในอนาคตก็คือ การจ้างงานในเศรษฐกิจภาคที่ 1 และ 2 จะลดลงอย่างแน่นอน คงเหลือแต่ภาคที่ 3 และภาคที่ 4 เท่านั้นที่มีศักยภาพในการเพิ่มการทำงาน ซึ่งหมายถึงการเพิ่มความสำคัญให้กับเศรษฐกิจภาค informal sector นั่นเอง

ในหัวข้อที่เกี่ยวกับ informal sector นั้น เดวิด รอส (David Ross) ได้ขยายแนวคิดเรื่องระบบเศรษฐกิจออกไปว่า ระบบเศรษฐกิจย่อยที่สามารถระบุได้อย่างแน่นอน และสามารถหาวิธีการในการวัดความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจนั้น ประกอบด้วย 9 ระบบย่อยดังนี้

ความแตกต่างของเศรษฐกิจแต่ละประเภทขึ้นอยู่กับเป้าหมายของระบบเศรษฐกิจนั้นๆ เช่น มุ่งหวังผลกำไร หรือเพื่อตอบสนองความต้องการของบุคคล ชุมชน หรือสังคม ฯลฯ หรืออาจจะแตกต่างกันในแง่ของขนาด แต่ไม่ว่าระบบเศรษฐกิจย่อยๆ นี้จะมีความคล้ายคลึงหรือแตกต่างกันอย่างไร สิ่งที่สำคัญก็คือ นักเศรษฐศาสตร์จะต้องขยายกรอบแนวคิดของตนให้กว้างขวางออกไปจนสามารถครอบคลุมระบบเศรษฐกิจย่อยๆ ทุกระบบ เพราะบางที ศักยภาพและหนทางในการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจในภาวะปัจจุบัน อาจจะมาจกแหล่งที่เคยอยู่นอกกรอบเก่าของนักเศรษฐศาสตร์ก็ได้

เชิงอรรถและเอกสารอ้างอิง

1. จากบทความเรื่อง The Living Economy (เศรษฐกิจที่เอื้อเพื่อชีวิต) ที่ผู้เขียนบรรยายให้กับโครงการอาศรมความคิด (Forum) "**เศรษฐกิจศาสตร์ใหม่**" ของศูนย์วิจัยเศรษฐกิจศาสตร์ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยการสนับสนุนทางการเงินของฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 18 ธันวาคม 2534
2. สำหรับผู้ที่สนใจรายละเอียดเรื่องนี้จะหาอ่านได้จากเช่น **จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ เล่ม 2** พระประชาและคณะ แปลจาก The Turning Point ของ Fritjof Capra ในบทที่ 7 "ทางตันของเศรษฐกิจศาสตร์" และบทที่ 8 "ด้านมืดของการเจริญเติบโต"
3. สนใจรายละเอียดในเรื่องนี้อ่านจาก **จิตต์แจ้ว : เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ**, อี เอฟ ชูเมกเกอร์ (เขียน) สมบูรณ์ ศุภศิลป์ (แปล) สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528.
4. สนใจตัวอย่างรูปธรรมของวิธีการพัฒนาแบบนี้ ดูตัวอย่างกรณีของไทยได้จากรายงานการวิจัยเรื่อง **การดำรงอยู่ของชุมชน : กระบวนการต่อสู้และการพัฒนา** (กรณีศึกษากลุ่มพัฒนาเขตจอมทองศูนย์สังคมพัฒนาเชียงใหม่) สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, 2533.
5. ผู้ที่สนใจกรณีตัวอย่างเหล่านี้จะหาอ่านได้จาก **แลขอบฟ้าเขียว** พระไพศาลวิสาโล และสมควร ใฝ่งานดี (บรรณาธิการ) มูลนิธิโกมล คีมทอง, 2533 และ **सानแสงอรุณ** คอริน แมคคัลฟีน และกอร์ดอน เดวิดสัน (เขียน) พรทิพย์ สำราญจิตต์ (เรียบเรียง) มูลนิธิโกมล คีมทอง, 2534
6. ผู้ที่สนใจการไตร่ตรองเรื่องความหมายของงาน หาอ่านได้จาก **งานกับคุณค่าชีวิต** (แปลจาก Good Work ของ E.F. Schumacher) ภาวนา ยมกนิษฐ์ (แปล). มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2532. ส่วนตัวอย่างรูปธรรมหาอ่านได้จากหนังสือ 2 เล่มที่กล่าวไปแล้วคือ **แลขอบฟ้าเขียว** และ **सानแสงอรุณ**